

ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ АКСІОЛОГІЗАЦІЇ ОСВІТИ

Проаналізовано проблеми педагогічного супроводу технології формування ціннісних орієнтацій особистості в умовах неперервної освіти. Висвітлено погляди на феномен цінностей, розглядаються проблеми становлення особистості в умовах духовно-ціннісного кризи суспільства.

Ключові слова: цінності, особистість, суспільство, аксіологія, аксіологічна освіта, педагогічний супровід.

Рассмотрена проблема педагогического сопровождения технологии формирования ценностных ориентаций личности в условиях непрерывного образования. Освещены взгляды на феномен ценностей, рассматриваются проблемы становления личности в условиях духовно-ценностного кризиса, охватившего общество.

Ключевые слова: ценности, личность, общество, аксиология, аксиологическое образование, педагогическое сопровождение.

The article deals with the problem professional art education of the pedagogical approach of value formation of the students in terms of non-stop education. The deals with the problem of the effective organization of the training process in higher educational of art in improving the quality of education and humanization. The views to the value phenomenon, positions were analyse the problems of personality in spiritual value crisis conditions that engulfed the society.

Key words: values, personality, society, acsiologia, acsiological education, educational approach.

Головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку й самореалізації кожної особистості, формування покоління, здатного навчатися впродовж усього життя, зберігати і розвивати цінності громадянського суспільства. Відповідні модернізація системи освіти, нове нормативно-правове забезпечення, зумовлюють необхідність упровадження нових форм і методів навчання, розвиток ціннісних орієнтацій.

Технологіям освіти та соціально-культурної діяльності присвячено праці Ю. Азарова, Н. Бакланової, В. Болочагіної, Н. Бутенко, Л. Вишневської, Н. Гендіна, Л. Жаркова, І. Жиліної, В. Захарченко, В. Кузіна, Л. Куликової та ін.

Психолого-педагогічні концепції щодо сутності творчості досліджено у працях В. Андрєєва, Н. Бердяєва, В. Бехтерева, Л. Божовича, Л. Виготського, І. Гончарова, С. Рубінштейна, К. Станіславського, Б. Теплова та ін.

На основі аналізу наукових праць та практичного досвіду можна виокремити декілька підходів щодо вивчення сутності цінностей.

У разі соціально-психологічного підходу загальнометодологічною основою аналізу ціннісних орієнтацій є розуміння сутності особистості як похідної від суспільних відносин. Цей напрям розробляється в дослідженнях психологів К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, Б. Круглова, О. Леонтьєва, Б. Ломова, С. Рубінштейна, К. Шорохової та ін. Питання неперервної освіти та підвищенням кваліфікації педагогічних кадрів висвітлено в працях Г. Єльнікова, І. Зязюна, В. Маслов, В. Олійника, В. Пікельної, Л. Покроєвої, Н. Протасова, В. Пудова, М. Романенко, В. Семиченко, Н. Тарасевича, П. Худоминського, Т. Шамоєвої та ін.

Освіта є органічною складовою духовного життя суспільства. Саме в цій системі створюється майбутнє, формуються соціокультурні й особистісні цінності. Виховання й навчання нового покоління потребують підвищення якості підготовки фахівців в умовах формування гуманістичної й аксіологічної систем освіти, як наголошують І. Бех, В. Андрєєв, Е. Бондарєвська, І. Ісаєв, С. Кульєвич, В. Сластьонін та ін.

Значимість культурологічного аспекту, що характеризує ціннісну систему, відзначають В. Андрущенко, А. Бичко, В. Бакіров, М. Головатий, Є. Головаха, Л. Губєрський, М. Мокляк, В. Пазєнок, Н. Чавчавадзе, В. Шинкарук, А. Яценко та ін. Технології формування особистості обґрунтовано в різноманітних дослідженнях, серед яких вагомими є праці та публікації О. Сухомлинського, І. Беха, І. Підласого, В. Алфімова та ін. Однак спеціального вивчення питання педагогічного супроводу формування ціннісних орієнтацій особистості в умовах аксіологізації освіти немає.

Мета статті — обґрунтування значення педагогічного супроводу формування ціннісних орієнтацій особистості.

Поняття цінності стало філософською категорією лише в другій половині XIX століття завдяки працям Германа Лотце. На зламі XIX-XX ст. сформувалася окрема наукова, філософська дисципліна — аксіологія. Відчуження людини від природи, процеси технологізації та інтернаціоналізації в XIX ст. обґрунтували завдання «переоцінки цінностей». Ці тенденції зумовили виникнення інтернаціонального нігілізму [18, с. 8]. В історії набула поширення ідея атеїзму, згідно з якою «Бог помер» для багатьох людей, а разом з ним була зруйнована вся традиційна система цінностей [19]. Розвиток аксіології відбувався під впливом філософії Дж. Локка, Д. Юма, представників емпіризму. Парадигма І. Канта, його вчення про «трансцендентні й трансцендентальні ноумени і принципи»; теорія цінностей стали своєрідною спробою опису ціннісної свідомості людини як явища. Становленню теоретичної аксіології сприяли ідеї неокантіанців (Бадєнська школа) В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта, В. Вундта, Ф. Йодля, Ф. Пауєльсона та ін.

Теоретико-методологічне обґрунтування поняття «цінності» актуалізується в працях М. Бердяєва, В. Соловйова, В. Розанова,

Е. Фромма, В. Франкла, Ю. Габермаса та П. Юркевича, М. Вебера, А. Швейцера, О. Шпенглера, М. Гадамера, К. Ясперса, З. Фрейда і К-Г. Юнга, Ж-П. Сартра, А. Тойнбі та ін. Філософи, культурологи, педагоги, психологи відзначають, що базові цінності суспільства відбиваються у свідомості дорослої людини у формі міфів, норм і цінностей, життєві орієнтирів тощо.

М. Вебер зазначав, що цінності є фундаментом цілісності соціальної системи. Цінності усувають головне джерело протиріч, які породжують нестабільність, катаклізми, потрясіння [5, с. 74]. Філософ уважав, що «ми в науці шукаємо істину і знання, ... основані на цінностях; ціннісні поняття є «квазітрансцендентальними» передумовами наук про культуру і суспільство. А наука повинна бути незалежною цінністю» [5, с. 74].

Змістовними є ідеї персоналістсько-феноменологічної теорії цінностей Макса Шелера [7, с. 65]. Цінності не є сутністю або відносинами, прикладами цінностей є поняття «благородний, красивий, злий тощо». Але «вищі цінності обґрунтовують не тільки нижні, але і їх ціннісну автономію сутності [7, с. 427-428].

Особливості розвитку сучасної цивілізації під впливом глобалізації зумовлюють процеси трансформації традиції та розчинення базових цінностей у загальному інформаційному потоці. Це зумовлює виникнення проблеми популяризації здобуття знання особистістю в умовах великої кількості інформаційних мереж, лібералізації економіки. Сьогодні вчителі, діти, молодь, люди похилого віку шукають інформацію в Інтернеті або кіберпросторі масмедіа. Але масова інформаційна відео-, аудіокультура часто пропагує культ сили, агресії; стереотипи красивого безтурботного багатого життя [21, с. 152].

Розглянуті проблеми зумовлюють обґрунтування значення педагогічного супроводу та технології формування ціннісних орієнтацій особистості, в умовах післядипломної освіти. Реалізація мети дослідження визначає необхідність формування професійної компетентності, потрібної для здійснення соціально-педагогічної підтримки з метою формування ціннісних орієнтацій особистості [3, с. 16].

В добу античності популярності набуло латинське слово *persona* (з лат. — «маска»), тобто особистість, сприймається як сукупність тіла, образу і духу. Феномен «маски» характеризують поняття «індивід» (від лат. *Individuum* — неподільний), «індивідуальність» (неповторна своєрідність окремої істоти), «особистість» (від лат. *persona* — маска, роль актора). З логічної точки зору індивід є останньою ланкою в ланцюзі «рід — вид — індивід», де рід та вид (відповідно, людство — людина) — загальні поняття, а індивід, відрізняючись від інших індивідів, являє собою самостійну сутність.

Рівень професійної компетентності викладача детермінує ефективність практичної діяльності, зумовлену зміною позиції з предметно-педагогічної на поліпредметну і багатофункціональну (проектувальну,

конструкторську, організаторську, комунікативну, гностичну, управлінську) в цілісному освітньому процесі. Метою післядипломної освіти є подолання розриву між теоретичною і практичною підготовкою педагога, опанування інноваційних форм, технологій, методик тощо [14, с. 4].

Однак, як свідчать спостереження й аналіз практики, дані із соціологічних, психолого-педагогічних досліджень, серед учнівської молоді у XXI ст. домінують конформістські настрої, невміння планувати свої життєві перспективи, що призводить до соціальної пасивності, однією з форм якої є криза пізнавальних, креативних, комунікативних, інтелектуальних, особистісних якостей та критичного мислення.

Особливої актуальності у цьому проблемному полі пошук шляхів самоорганізації особистості, що має високу духовну культуру, є естетично і морально розвиненою, котра прагне професійної творчої самореалізації.

Пізнавальна активність особистості, вміння самостійно здобувати знання, що на нашу думку є найважливішими складовими життєдіяльності в умовах гуманізації освіти. Відповідно, педагогічний супровід формування ціннісних орієнтацій особистості в умовах аксіологізації освіти ґрунтується на пізнавальній активності молоді і є власністю, що виявляється як найважливіша стійка риса особистості, в різних умовах навчально-творчого процесу. Пізнавальна активність, естетичні взірці, моральні якості ефективно формуються в різних видах діяльності (навчальна, художньо-творча тощо), і реалізуються під впливом суспільно-значущих потреб та інтересів особистості.

Сутність поняття «педагогічний супровід формування ціннісних орієнтацій особистості в умовах аксіологізації освіти» розглядається як залучення до творчої пізнавальної діяльності і характеризується високим ступенем готовності сприйняття і виконання педагогічних завдань слухачами, та практичним спрямуванням художньо-естетичного закладу освіти. Організаційно-педагогічні умови мають забезпечити педагогічний супровід процесу здобуття знань з метою досягнення рівня високої персональної відповідальності, формування життєвої «Я»-концепції, мотивації й особистого практичного досвіду в майбутній мистецькій професійній діяльності.

Розвиток пізнавальної активності, критичного мислення в слухачів являє собою складний мотиваційно-смісловий феномен, що ґрунтується на сформованості професійно-значущих якостей, знань, умінь і навичок, необхідних для ефективного набуття професійної майстерності.

Залежно від умов, педагогічний супровід формування ціннісних орієнтацій особистості в умовах аксіологізації освіти базується на пізнавальній активності особистості та має здатність для забезпечення ефективності навчально-вихованого процесу.

У межах цього дослідження обрано форму моделювання, що є сукупністю ідей, принципів, підходів, на основі яких і відбувається науково-методичний супровід формування професійної компетентності вчителів та використання технології формування ціннісних орієнтацій особистості з метою підвищення якості освіти.

Сутність науково-методичного та педагогічного супроводу як інноваційної педагогічної технології полягає в тому, що він являє собою професійну педагогічну взаємодію суб'єктів освітньої діяльності, умовами якої є добровільність і партнерство, основними ознаками — особистісний і професійний розвиток керівників та учасників педагогічного процесу. Ці умови визначають результат — підвищення якості освіти, що відображається у професійній компетентності та педагогічній практиці [3, с. 16].

У сучасних педагогічних дослідженнях існують декілька підходів до вирішення питання підготовки фахівців в умовах неперервної освіти, зокрема до організації і формування ціннісних орієнтацій особистості: моделювання та оцінка ділових і професійних якостей фахівця; відповідність вимогам державного стандарту, професійної майстерності; перепідготовка, спеціалізація, стажування тощо [14, с. 3].

Проблемам упровадження науки в практику присвячуються регіональні методичні семінари-практикуми для вчителів-предметників, на яких учитель з предметів художньо-естетичного циклу (музичне мистецтво, образотворче мистецтво, художня культура) може здобути актуальні теоретичні знання, дізнатися про способи узагальнення передового педагогічного досвіду, оцінки його ефективності.

В умовах інформаційного й техногенного суспільства з поширенням електронних засобів масової комунікації, дедалі більшого значення набуває тип культури, основним носієм текстів та інформації якої є не писемність, а «візуалізація», «екранність», «віртуальність», «кібернетичність» [21, с. 152–155]. Саме тому сучасне сприйняття «проникнення всередину» важливо пов'язати з правильним розумінням фактів, інформації, текстів, відеопотоку. Н. Гартман зазначає: «з кожним сприйняттям пов'язана певна залежність пережитого і випробуваного настільки нерозривно, що ми без нього зовсім не можемо вважати, що маємо справу зі сприйняттям, але відчуваємо лише, що нічого не сприйнято. Найсуттєвішим для нас є це проникнення всередину того, що сприйнято не чуттєво» [7, с. 62].

Суспільство ХХІ ст. стає фабрикою розваг у сфері культури, споживачами продуктів якої є представники всіх верств населення. Однією з найважливіших у сучасній культурі є гедоністична тенденція цінностей, у якій увага зосереджена саме на матеріальних благах і засобах. Це зумовлює трансформацію ціннісних і світоглядних орієнтирів суспільства, руйнування і заперечення загальнолюдського досвіду, цінностей і знань [21, с. 155]. Російський дослідник А. Штомпель,

аналізуючи феномен соціокультурної кризи, розглядаючи її динаміку та методи подолання, підкреслює, що «криза є необхідним... етапом розвитку культури» [22, с. 36]. На думку вченого, загострення соціальних суперечностей спонукає людину до критичного порівняння власних цінностей із цінностями тих, хто оточує особистість. Цей процес, є рушійною силою розвитку культури.

Аксіологічна система в трактуванні І. Беха, К. Абульханової-Славської розвивається в динамічно мінливих відносинах, орієнтованих на життєві цінності. На вищому рівні відносин реалізуються духовні цінності. У цих умовах стверджується цінність іншої людини, що є найважливішою передумовою оптимального функціонування освітньої сфери [1, с. 155].

Актуальним процесом є позбавлення людини застарілих цінностей та «осучаснення» традицій, оскільки заперечення соціального досвіду й культурних традицій загрожує стабільності сучасного інформаційного й техногенного суспільства. Існування усталеної системи цінностей, на думку П. Сорокіна, є умовою, як гармонійності духовного світу особистості, так і безконфліктного співіснування людства, тому що «єдність, засвоєння і гармонія (цінностей) стає ... слабкою, ... зростають шанси міжнародної або громадянської війни» [18, с. 394]. Високими людськими цінностями є Істина, Добро і Краса. Слід зазначити, що естетичне посідає особливе місце не тільки в житті людини, але й у мистецтві. Ідеал краси являє собою магістральний концепт художнього світу митця. Нині дослідження художньо-естетичного актуалізується, оскільки «мистецтво постає специфічною галуззю людської діяльності, намагається задовольнити одну з потреб Духа людини, любов до прекрасного» [20, с. 82].

Розглядаючи мистецтво як образне віддзеркалення дійсності, В. Пахаренко досліджує людину, внутрішню духовну сутність [12, с. 81]. Він наголошує, що цінність як основа духовності особистості, ґрунтується на моральних, етичних категоріях і є критерієм оцінки дійсності й початком життєдіяльності. Ціннісними орієнтирами для подальшого розвитку сучасної цивілізації мають бути: добро, краса, свобода, мир, справедливість, любов тощо, наявні в ціннісній системі кожного народу, культури й епохи. Означені цінності як основа формування особистості і сприяють збереженню, відтворенню та трансляції в суспільстві системи духовних цінностей. Вони визначають ціннісний сенс людського буття, необхідності в самовираженні і самореалізації. Дж. Ролз, теоретик лібералізму, зауважив, що справедливість — добродієність соціальних інститутів, — зумовлює зміну політики держави добробуту, політики розподілу матеріальних і нематеріальних благ, заснованої на рівності прав усіх членів суспільства [17].

Актуалізується питання досконалості духовної культури самого викладача. Педагог артикулює, транслює, інформує. В освітньому

процесі ціннісні орієнтації відіграють роль об'єкта діяльності викладача й особистості що навчається [4, с. 34; 23].

У європейському суспільстві з античних часів культивувалася цінність освіти як свободи самореалізації особистості. Згодом це значення значно розширюється і нині трактується як квінтесенція культури народу, його внутрішній потенціал, здатність до самозбереження і прогресу.

Очевидною є трансформація цінностей протягом історичного розвитку, їх органічній взаємозв'язок і взаємозумовленість. З. Равкін зазначає, що цінності — є мета, умова, фактором розвитку освіти в цілому [16, с. 4–12]. Акіосфера — духовна освіта, ціннісні орієнтації, що забезпечують самозбереження людини в просторі та часі. Якість цінностей визначається освітніми концепціями, інститутами освітньої сфери.

Центральною ідеєю всієї творчості В. Вернадського стала єдність біосфери й людства, згідно з якою люди — нерозривна частина живої речовини, долучення до її безсмертя, є необхідною складовою планети й космосу, продовжувачі діяльності життя, діти Сонця. В. Вернадський підкреслював необхідність здобуття знання й освіти як «знання про Всесвіт», убачаючи в цих складових суспільного розвитку ефективний засіб удосконалення людини, її духовного потенціалу [6].

Педагогічний супровід процесу формування ціннісних орієнтацій особистості в закладах освіти становить єдиний комплекс теоретичних, соціально-психологічних, організаційно-педагогічних, професійних навчально-діяльнісних компонентів сучасної дидактичної системи освіти та здійснюється з метою подолання пізнавальної пасивності особистості. Нині педагог має володіти вмінням здійснювати постійну соціально-педагогічну мобілізацію молоді, стимулювати пізнавальну активність у навчально-творчому процесі.

Розробка моделі педагогічного супроводу процесу формування ціннісних орієнтацій особистості дозволяє активізувати творчий потенціал молоді дотримуючи таких рівнів: інформаційно-аналітичного, діагностичного, прогностичного, рефлексивного, корекційного, оцінного.

В. Петровський, В. Слободчиков, К. Роджерс, В. Франкл описують стадії процесу становлення особистісного сенсу і зростання ціннісних орієнтацій, естетичних рівнів старшокласників, що взаємопов'язано з вибором фаху, який сприяє розкриттю здібностей, розвитку креативності тощо.

Процес педагогічного супроводу формування ціннісних орієнтацій особистості є одним з об'єктів вивчення теорії та методики професійної освіти, теорії, методики й організації соціально-культурної діяльності.

Здійснення модернізаційних процесів у закладах освіти можливе лише завдяки якісному перетворенню освітньо-культурного

середовища, практичній спрямованості, створенню конкретних організаційно-педагогічних умов, для всіх учасників навчально-виховного процесу. Під освітньо-культурним середовищем розуміємо цілісну систему компонентів, що забезпечує якісні зміни в навчально-творчому процесі.

Реалізація моделі полягає в організації умов для забезпечення різнобічного розвитку, залучення досягнень науки на міждисциплінарному рівні. Продуктивними організаційно-педагогічними умовами є: педагогічна турбота про перспективи професії та вимоги до якості фахівця; взаємодія викладачів і слухачів (спільна мета, визначення умов, засобів її досягнення); участь в організаційних ділових іграх, що моделюють професійну діяльність фахівця; виконання комплексу індивідуальних і творчих завдань, орієнтованих на розкриття особистості; самостійна робота; використання структурно-логічних схем і методичних розробок.

Одним з основних завдань сучасності є впровадження інноваційних освітніх технологій, що сприяють психосоціальному зростанню особистості, розвитку пізнавальних, нормативних, ціннісних і духовно-естетичних новоутворень. Наголошуючи на забезпеченні створення умов для особистісного розвитку людини відповідно до її індивідуальних задатків, здібностей, потреб у навчанні впродовж життя, мета сучасної аксіологічної системи освіти — здобуття знання про сучасний мінливий світ з подальшою самореалізацією особистості в культурному просторі. Педагогічний супровід процесу формування ціннісних орієнтацій спрямований на розробку спеціальних програм художньо-естетичного навчання, що сприятиме в майбутньому соціальній реалізації творчої особистості. Долучення до культури і життєвих цінностей в глобалізованому світі вимагає постійного аксіологічного навчання впродовж усього життя. Упровадження технології формування ціннісних орієнтацій особистості спрямовано на засвоєння вищих духовних цінностей, з урахуванням когнітивної, емоційно-сміслової і мотиваційно-діяльній сфери особистості.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М. : Мысль, 1991. — 299 с.
2. Андрос С. І. Комунікативний вибір буття як фундаментальне опосередкування колізії сутності та існування / С. І. Андрос // Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. — К. : Наукова думка, 2004. — С. 155–201.
3. Армейська Л. В. Інноваційні підходи до організаційно-методичного супроводу навчального процесу на факультеті підвищення кваліфікації педагогічних працівників / Л. В. Армейська // Імідж сучасного педагога. — №10 (129), 2012. — С. 16–18
4. Бех І. Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості / І. Д. Бех // Початкова школа. — 2001. — № 12. — С. 34.

5. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер: пер. с нем. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.
6. Владимир Вернадский: Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков / Сост. Г. П. Аксенов. — М., 1993. — 688 с. (Открытия и судьбы. Летопись естественнонаучной мысли России в лицах, документах, иллюстрациях).
7. Гартман Н. Эстетика / Н. Гартман : пер. с нем. — М. Изд: "Ника-Центр", 2004. — 640с.
8. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б.С. Гершунский / РАН; Институт теории образования и педагогики. — М.: Совершенство, 1998. — 608 с.
9. Иваньо И. Очерк развития эстетической мысли Украины / И. Иваньо — М. : Искусство, 1981. — 423 с.
10. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу. — СПб. : Евразия, 1999. — 478 с.
11. Національна Доктрина розвитку освіти // Указ Президента України від 17.04. 2002. № 347 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 16.
12. Пахаренко В. Українська поетика/ В. Пахаренко. — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. — 360 с.
13. Покроєва Л. Д. Шляхи підвищення якості післядипломної педагогічної освіти / Л. Д. Покроєва//Імідж сучасного педагога. — №10 (129), 2012. — С. 3–5
14. Покроєва Л. Д.Інститути післядипломної педагогічної освіти-модератори реформ в освіті / Л.Д. Покроєва//Імідж сучасного педагога — №9 (108), 2010. — С. 3–6
15. Проект національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.kharkivosvita.net.ua/document/2250> — Назва з екрана.
16. Равкин З. И. Конструктивно-генетическое исследование ценностей образования — одно из направлений развития современной отечественной педагогической теории/З.И. Равкин // Образование: идеалы и ценности (историко-теоретический аспект). — М. : ИТОиП РАО, 1995. — С. 4–12.
17. Ролз Дж. Теория справедливости. /Дж. Ролз. ; Пер. и ред. В.В. Целищева. — Новосибирск: Изд. Новосибирского университета, 1995. — 535 с.
18. Сорокин П. Кризис нашего времени/ П. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — 544 с.
19. Хайдеггер М. О сущности истины/М. Хайдеггер // Разговор на проселочной дороге. — М.: Высшая школа, 1991. — С. 8–27.
20. Хвильовий М. Камо грядеш?/ М.Хвильовий // Твори: У 2т. — К. 1990. — Т. 2. — 550 с.
21. Чуркіна В. Г. Трансформація сфер культури в умовах глобальної комунікації / В.Г.Чуркіна // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Текст. Зб. Наук. праць./ за ред. Даниленка В. Я. — Харків: ХДАМ., 2012. — № 3 — С. 152–155.
22. Штомпель О. М. Социокультурный кризис (теория и методология исследования проблемы)/ О. М. Штомпель — Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ, 1999. — 226 с.
23. Щуркова Н. Е. Практикум по педагогической технологии / Н. Е. Щуркова — М. : Педагогич. об-во России, 1998. — 250 с.